

Iparművészeti Múzeum
 Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archívum
 Kortárs Művészeti Múzeum – Ludwig Múzeum Budapest
 Közlekedési Múzeum
 Liszt Ferenc Múzeum
 Magyar Elektrotechnikai Múzeum
 Magyar Mezőgazdasági Múzeum
 Magyar Nemzeti Galéria
 Magyar Nemzeti Múzeum
 Magyar Természettudományi Múzeum
 Néprajzi Múzeum
 Országos Széchényi Könyvtár
 Öntödei Múzeum
 Petőfi Irodalmi Múzeum
 Ráday Gyűjtemény
 Ráth György Múzeum
 Szépművészeti Múzeum
 Telefónia Múzeum
 Zenetörténeti Múzeum
 Zsidó Múzeum és Levéltár

Bánkeszi Katalin

Kézikönyv a könyvről

Hiánypótló és összefoglaló mű, 'A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800'. Hiánypótló, hiszen Fitz József alapmunkája ('A magyar könyv története 1771-ig', Bp, 1959.) és Gulyás Pál összefoglaló műve ('A könyv sorsa Magyarországon, 1-3', Bp, 1961.) óta igen sok új adat került elő és számos publikáció látott napvilágot hazai és külföldi kiadványokban (nem kis mértékben a szerző saját kutatási eredményei).

V Ecsedy Judit könyve nem csak tartalmukban, hanem időkorükben is kiegészíti a fenti műveket. Mint ismeretes, a régi könyv időhatára hazánkban hagyományosan 1711 volt. Nem ok nélkül, egyfelől: ebben az évben jelent meg *Czvittinger Dávid* 'Specimen'-je, melyben a jeles hazai író elődjeit és kortársait, azok műveit sorolja föl, ezzel megteremtve a magyar irodalomtörténet-írás és könyvészet alapjait. Másfelől az ország három részre szakadásának nem sokkal korábbi megszűnése, a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke egy békésebb, fejlődő korszakot indított meg, melyre ugyanakkor a Habsburg Birodalom és a katolikus egyház egyre erősebb hatása, a német nyelv előretörése jellemző. *Gulyás Pál* könyve 1770-ig tárgyalja a „magyarországi könyv sorsát”, szintén nem véletlenül. A 18. század utolsó harmada, bizonyos jellemzői alapján, a hazai nyomdászat és könyvkiadás újabb korszakát jelenti. A jezsuita rend feloszlása, a 18. század egyik legjelentősebb nyomdájának, a nagyszombati tipográfiának állami kézbe kerülése és Budára költözése (1777), *II. József* liberálisabb cenzúrintézkedései és 1781-es, a nyomdai privilégiumokat megszüntető sajtórendelete jelzi azokat a változásokat,

melyek fokozatosan a szabad verseny érvényesülését és nagy mennyiségi ugrást jelentettek. Ekkoriban vált az ország kulturális centrumává Pest és Buda, s jelezvén a felpezsdült „könyvpiaci” viszonyokat egyre határozottabban elkülönült egymástól – az eddig hagyományosan szorosan összefüggő – nyomdászat és könyvkiadás. Mindezek a jellemzők ezt a korszakot talán már erősebben kötik a 19. századhoz, mint a 18. század első feléhez.

Mint láthatjuk, a korábbi korszakolások a magyar történelem és a hazai viszonyok sajátosságaiból következtek, ezzel szemben a nemzetközi gyakorlat egzaktabb határokat jelölt ki, mely szerint az 1800. december 31-ig nyomtatott művek tartoznak az úgynevezett régi könyv kategóriájába. Körülbelül erre az időre tehető ugyanis a könyvnyomtatás – technikailag alig változó – kézműipari korszakának lezárulása, s a szinte egyszerre megjelenő technikai újításoknak (papírt előállító, betűöntő gép, gépi sajtó stb.) köszönhetően forradalmi változások történtek a könyvkiadás és előállítás terén, melyek jelentősen átalakították a könyvek külsejét, jellemzőit. Ettől az időszaktól kezdve az ősnymtatványok korára alkalmazott kutatási módszereket az új technikai eljárásoknak megfelelően kell felváltani. Az utóbbi évtizedekben ezt a gyakorlatot követi a hazai kutatás is. Többek között ennek eredményei s minden bizonnyal nem kis részben a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” című retrospektív bibliográfia „alapkutatásainak” új felismerései és felfedezései (e kiadvány szerkesztőségében dolgoznak a szerzők) tették lehetővé, hogy a hazai könyvnyomtatás 1770-1800 közötti időszakáról is szülessen történeti feldolgozás. E harminc év tekintetében szinte semmilyen előzményre nem támaszkodhatott a szerző s leginkább itt tekinthető hiánypótlónak a monográfia.

Ugyanakkor összefoglaló jellegű mű ez több szempontból is. Egyrészt – céljai szerint – megpróbálja szerves egységbe foglalni a fent említett művek ismereteit az új, szétszórta megjelent adatokkal. Ennek eredményeként jött létre az egységes szemlélettel íródott, a szűkebb spektrumú kutatások összefüggéseit is vizsgáló feldolgozás, mely gyakran új megvilágításba helyezi a korábbi ismereteket. Másrészt összefoglalónak lehet tekinteni azért is, mert – mint címe is jelzi – nemcsak a szűken vett nyomdászat-történettel, hanem az időszak könyvnyomtatásához szorosan hozzátartozó egyéb kérdésekkel is foglalkozik, a papírkészítéstől egészen a cenzúráig.

Az első fejezet a magyar történelembe és társadalmi viszonyokba ágyazott, átfogó képet ad a mindenkorai történelmi Magyarország területének könyvnyomtatásáról és könyvkiadásáról az ősnymdászat korától kezdve a tárgyalt időszak végéig. A könyvnyomtatás és -kiadás története hű tükrökre az ország társadalmi és anyagi fejlettségének, kulturális állapotának, történelmi változásainak. *Hess András* és a második magyarországi ősnymda még „korán virágzó mandulafának” bizonyult, *Vitéz János* támogatása és a meglehetősen szűk humanista „értelmiségi” réteg még nem jelentette biztos bázisát az új keletű találmánynak. Az európai viszonylatban is korai kezdeteket követően fél évszázadig a nyomdászat nem tudta megvetni a lábát Magyarországon. Erre a helyzet csak a következő században ért meg. De a szebeni, valamint a magyar irodalom számára igen jelentős sárvári nyomda hamar elhalt, tartósan működő nyomda pedig csak 1539-ben Brassóban és a század közepén Kolozsváron volt képes megtelepedni. Sajátos helyzet alakult ki az ország három részre szakadásával: a török által megszállt középső területeken (valószínűleg inkább a zavaros viszonyok, mint kifejezett tilalom miatt) ismereteink szerint egyetlen nyomda sem működött. A királyi Magyarország egyre jobban keskenyedő sávja és Erdély adott otthont a nyomdászatnak. Az előbbi területén – néhány század végi kivételtől eltekintve – inkább a több nyomdahelyen működő, rövid életű, a pillanatnyi helyzettől és a patrónus érdeklődésétől erősen függő műhelyek (a „legendás” vándornymdászok) voltak jellemzőek. A nyugodtabb, de ugyanakkor a nemzetközi kereskedelemtől meglehetősen elzárt Erdély viszont minden téren, így a könyvnyomtatás és -kereskedelem területén is kénytelen volt önellátásra berendezkedni, s ez lehetőséget adott a működésre több igen jelentős nyomdának. A kolozsvári Heltai-tipográfiának köszönhetjük a magyar

nyelvű könyvnyomtatás valódi megteremtését, s hogy az anyanyelven történő nyomtatáshoz nálunk, több szomszédos néppel ellentétben, már ekkor az antikva betű terjedt el. Szintén érdekesség, hogy a földrajzilag igen kedvező helyen fekvő Debrecen, a politikai, történelmi viszonyoknak megfelelően miként vált az ország egyik meghatározó műhelyévé több évszázadon keresztül. Tanulságos megvizsgálni, hogy a csekély számú honi nyomtatvány-kínálat bővítésére a kiadók mely időszakban, mely városokban igyekeztek magyar nyelvű könyveket nyomtatni. Ezek változása jól mutatja, az adott időszakban mely területek álltak a hazai érdeklődés közponjában, a kárpát-medencei tekintet számára mely régió számított „kulturális nagyhatalomnak”.

Az áttekintő vázlat után az egyes nyomdák bemutatása következik századok szerinti bontásban. A századokon belül nagyobb tematikai egységek szerint tagolódnak tovább a nyomdák. A felosztás alapja lehet földrajzi elhelyezkedés, vallási, nemzetiségi hovatarozás vagy épp a tulajdonos vagy patrónus kiléte; mindig aszerint, hogy az adott időszakban mi a legjellemzőbb, mi alapján különíthetők el a legkifejezöbben az egyes műhelyek. Így már a felosztás maga sokat elárul a korabeli viszonyokról. Ezen belül – hűen a kronologikus alapelvhez – a nyomdák alapításuk sorrendjében követik egymást. A századonkénti felosztás lehetővé teszi, hogy egy-egy műhely története jól beleágyazható legyen korának társadalmi, történelmi viszonyaiba, közvetlenül összehasonlíthatjuk kortársaival, jól látszik esetleges egymásra hatások, párhuzamos sorsuk. Ezáltal nehezedik ugyan kissé a több évszázadban is működő nyomdák történetének végigkövetése, de épp a jobb áttekinthetőség érdekében az egyes nyomdákat tárgyaló alfejezetek címében – a tanulást, a tájékozódást is segítve – mindig megtalálható az alapítás és a megszűnés dátuma (amennyiben ez túlnyúlna a tárgyalat századon, zárójelben olvasható).

Minden századot bevezető fejezethez (kivéve persze az ősnymtatványok korát) egy, a nyomdahelyeket bemutató térképvázlat társul, a 17. század esetében a működési helyeket és időt együtt szemléltető ábra segíti az olvasót. Természetesen a hazai nyomdák teljes mértékben nem elégitették ki a magyar nyelvű könyvek iránti igényt, így időszakonként eltérő mértékben és okból más-más területeken, külföldön is adtak ki magyar könyveket. A könyv ezt a témakört két fejezetben tárgyalja: az egyikben a Mohács utáni 70 évről olvashatunk, míg a másik, a nyomdászattörténeti részt követően, összefoglalva vizsgálja a 17-18. századot. Nagyon sok olyan kiadvány létezik, melyeket a korábbi szakirodalom ezekbe a fejezetekbe sorolt volna, azonban épp az újabb betűtörténeti kutatások bizonyították be, hogy jó részük megtévesztésül, hamis külföldi impresszummal, hazai nyomdákban látott napvilágot s ezek az újabb felismerések alaposan megváltoztatják a külföldi magyar nyelvű könyvkiadásról kialakult képet.

A korábbi szakirodalomban tévesen vagy nem kellően megalapozottan feltételezett nyomdák kérdését a szerző az adott századot tárgyaló rész végén igyekszik, az újabb kutatások fényében, tisztázni.

A szorosan vett nyomdászati- és kiadástörténeti részt követik a témához kapcsolódó szakterületeket tárgyaló fejezetek. Ha a munka eddigi részét hiánypótlónak és összefoglalónak neveztük, még inkább áll ez a könyvnek erre a részére. Ezekről a fejezetekről eddig gyakorlatilag semmiféle irodalom nem állt rendelkezésre, ha mégis, akkor ezek csupán szűk részletkérdésekre szorítkoztak. Ecsedy Judit maga is bevallja könyve előszavában, hogy ezekkel a szakterületekkel külön tanulmánykötetek foglalkozhatnának, ez a mű csupán vázlatos áttekintésre vállalkozhatott.

Elsőként a kéziszajtóval működő nyomdák belső életét, munkamenetét, felszerelését, személyzetét stb. ismerhetjük meg, végigkövethetjük, miként lesz egy kéziratból ki-nyomtatott ív, majd kötetlenül (krúdában) hagyott könyv. Majd „kilépve” a nyomda épületéből végigjárhatjuk azokat a kézműves műhelyeket, melyek elengedhetetlenül szükségesek a nyomda működéséhez. Az alapanyagoktól elindulva megismerkedhetünk a rongypapír bonyolult, idő- és viziigényes előállítási módjával, a vízjel fogalmával, a pa-

pírmalmok hazai elterjedésével, teljesítőképességével, eligazodhatunk a forgalomba hozott papír csomagolási egységei között, melynek ötös rendszerét a papírgyártás technológiájával együtt az araboktól vették át.

Míg a papírt igen széles körben használták fel, a betűmetszők, betűöntők keze munkája kizárólag a nyomtatás szolgálatában állt. A magyarországi nyomdákra, a tárgyalt korszak egészében, nem volt jellemző, hogy betűöntő műhely csatlakozott volna hozzájuk, még kevésbé, hogy metszéshez értő nyomdász dolgozott volna nekik. A 16-17. századi hazai nyomtatványok módszeres átnézése és betűkészletük rekonstruálása bizonyította be, hogy jóval kevesebb műhelynek állt rendelkezésére matrica, mint azt a szakirodalom korábban gondolta. Betűmetszőink közül kimagaslik az Amsterdamban tanult *Tótfalusi Kis Miklós*; ő az egyetlen hazai tipográfus, aki nemcsak magas szinten elsajátította korának európai betűstílusát és nagy szakmai tudással kivitelezte azokat, hanem – honfitársaitól eltérően – maga is hozzájárult a nyomtatott latin betű európai fejlődéséhez. Ennek a reneszánsztól a klasszicista antikváig terjedő fejlődési ívnek fontosabb állomásait is bemutatja ez a fejezet. Sajnos a szerző itt is – célkitűzésének megfelelően – csupán vázlatos ismertetésre szorítkozhatott, pedig e téma bő, monografikus megtárgyalásával, az új ismereteknek, a külföldi publikációknak a feldolgozásával a mai napig adós a honi szakirodalom. Ennek fényében még inkább nagy a jelentősége, hogy egy összefoglaló fejezetet foglalkozik mindezzel.

A 18. században azután Magyarországon is elszaporodnak a betűöntődék, egyre több ügyes kezű metsző dolgozik (a nagyszombati nyomda metszője például az *Bikfalvi Falka Sámuel*, ki a klasszicista betűművészet európai szintű művelője volt), elterjednek a betűmintalapok. A rokon mesterségek bemutatását a könyvkötés, a hazai könyvkötők bemutatása zárja. Itt is megjegyezhetjük, hogy a régebbi szakirodalom és az utóbbi évek szórványos publikációinak ez az első, áttekintő igényű összegzése.

Anyagi feltételei mellett a nyomdászat erősen függött kora politikai, jogi viszonyaitól. Alapvetően és sokféle módon befolyásolták működésüket a nyomdák alapításával, működésével foglalkozó rendeletek, a cenzúra-viszonyok. Egy-egy nyomda fennmaradása, működőképessége függött attól, van-e kizárólagos joga (privilégiuma) valamely jól eladható vagy éppen az átlagnál drágábban előállítható kiadványtípus nyomtatására, s láttuk, ezen privilégiumok megszüntetése milyen drámai változásokat hozott a nyomdászat történetében.

Külön fejezet foglalkozik a könyvdíszítés módjaival, a fontosabb illusztrációs eljárásokkal, az iniciálék, körzetek (cifrák) stilsztikájával.

A 16-18. századi könyvtermelés statisztikai vizsgálata számos kérdésben teljesen új megvilágításba helyezi hazai nyomdáink és művelődésünk kérdéseit. Bebizonyítható például, a kinyomtatott ívek számát vizsgálva, az amúgy rövid életű vizsolyi nyomda termelékenységben felveheti a versenyt a szakirodalom által eddig is élen járónak tartott Kolozsvárral. A feltételezhető kiadványszám és a korabeli lakosságszám összevetése viszont megmutatta, egyes népszerű kiadványok olvasottsága, az „olvasó emberek” száma nagyobb, mint eddig gondolhattuk.

A kötet végén található *Pavercsik Ilona* dolgozata: „A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig”. Talán a nyomdászattörténetnél még elhanyagoltabb, a szakirodalomban kevésbé feltárt területen dolgozott a szerző. Az új szempontú áttekintés az önálló könyvkereskedők mellett tárgyalja a hazai nyomdák és bizományos könyvkötők tevékenységét is. Úttörő jellegű a munka a tekintetben, hogy új forrásokat, nyomtatott könyvkereskedelmi katalógusokat von be és vizsgálja a könyvkötők, könyvkereskedők kiadói munkásságát is.

A kötetet praktikus mutatók egészítik ki. Az általánosan használt hely- és névmutató mellett figyelmet érdemel a magyarországi nyomdák és nyomdászok indexe. Ebben ABC-sorrendben található a keresett nyomdát vagy nyomdászt, nevük mellett föltün-

tette működési helyüket és idejüket. Mint a bevezetőben is említettük, a könyv legnagyobb érdeme az új kutatások és módszerek felhasználása mellett, hogy ötvözi magában a régebbi és a legújabb szakirodalmat. Ennek az irodalomnak naprakész és széleskörű felsorolása nehezen nélkülözhető segédlet a téma kutatóinak, a könyv- és nyomdászattörténetet tanuló diákoknak. A bibliográfiák az egyes főfejezetek végén találhatóak, a használatot segítő a leírás felosztását (például városok szerint) követő bontásban.

„A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800” című könyv ugyan nem tankönyvként határozza meg magát, de bizonyosan ezzel a szándékkal íródott. Amellett, hogy a könyv- és nyomdatörténet egyik legfontosabb kézikönyve jelenleg is minden bizonnyal az is marad ugyanúgy legalább 40 évig, miként Gulyás Pál műve, alapvető tankönyvvé válhat nemcsak az egyetemi és főiskolai könyvtáros hallgatóknak, hanem – épp interdiszciplinális jellege miatt – a kora újkorral foglalkozó történészek, irodalmárok számára is. Világos, logikus szerkezete, összefoglaló jellege, bibliográfiája, mutatói, a könyvtörténeti fogalmakat megmagyarázó „mini lexikona”, közérthető stílusa a könyvet a tájékozódni vágyó, „laikus” olvasó számára is érdekes olvasmánnyá avatja.

V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*. Balassi Kiadó, Bp, 1999.

Perger Péter

Magyar művészkönyvek Frankfurtban

A Budapesti Goethe Intézet 2000. január 12-től február 5-ig válogatást mutatott be a múlt év ősze Frankfurtban nagy sikerrel szerepelt „Magyar Művészkönyvek Bibliotékája” című kiállítás anyagából.

A Frankfurter Könyvvásár egyik valódi könyvészeti csemegéje évről évre a művészkönyvek seregszemléje. A világ számos országából érkeznek ide egyéni alkotók (*Brig Laugier* – Párizs, *Marty Brito* – Chile, *Katharina Pieper* – Hamburg/Jägersburg, *Kova* – Hamburg, *Sine Semljé* – Engen, *Barbara Fahrner* – Frankfurt/London), művészcsoportok (Unica-T – Frankfurt), műhelyek (ZYPresse – Köln), könyvkereskedők (Druck und Buch – Tübingen), galériák (Litkom – Köln, Despalles—Mainz/Paris), kiadók (Bartkowiaks Porum Book Art – Hamburg, Boza Editor – Barcelona, Pré Nian – Nantes), gyűjtemények (Gutenberg Museum – Mainz, Museum für Kunsthandwerk – Frankfurt, Klingspor Museum – Offenbach, Neues Museum Weserburg – Bremen), melyek kimondottan e műfajra specializálódtak.

Ebben a csodálatos, nemzetközi atmoszférájú közegben voltak láthatóak a magyar művészkönyvek 1999. októberében, amikor Magyarország a rendezvény fővendége volt. Könyvmunkáink nem ismeretlenek a nagyvilágban, hisz Magyarország több alkalommal rendezett nemzetközi művészkönyv-kiállítást, s mi is bemutakoztunk Párizsban, Bukarestben, Prágában, Londonban, Marseille-ben. A frankfurter vásári helyszín ideális, az alkalom pedig megismételhetetlen volt az élő, kortárs művészkönyv képviselőre.

A „Bibliothek” kiállítási projekt laza egységbe fonta az egyenként oly markáns formavilágú alkotókat. Szinte minden „művészkönyves” életében elérkezik az a pillanat (túl 50-100 könyvtárgy-Buchobjekt létrehozásán), amikor „könyvtárban” kezd gondolkodni. Szép hagyomány az ars poetica jellegű könyvtár-projektek sora (*Ion Bitzan, Botond*). A